

İlim, Marifet ve Nur Kavramları Çerçevesinde Hakîm et-Tirmizî'nin Nevâdiru'l-usûl'deki İşârî Yorumları

Mehmet Turan¹

Öz

Erken dönem sûfîleri, teorik ve pratik açıdan sünnete büyük değer vermiş, dinî hayatı zâhirî kuralların ötesinde bâtinî derinlikle yaşamayı esas almışlardır. Kur'ân ve sünnet rehberliğinde manevî kemâle ermeyi hedefleyen bu anlayış, onları hadis ilmiyle tasavvufu mezcetmeye yöneltmiştir. Hadisler, sûfî düşüncenin teşekkülünde Kur'an'dan sonra belirleyici bir kaynak olarak rol oynamış, Hz. Peygamber'in söz ve fiilleri tasavvufun şekillenmesinde etkili olmuştur. Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl* adlı eserinde geliştirdiği işârî yorum metoduyla dikkat çeker. Hadisleri zâhirî anlamlarıyla sınırlı kalmadan bâtinî boyutlarıyla ele alan bu yaklaşım, ilim, mârifet ve nûr gibi kavramlar etrafında şekillenir. Hakîm'in yöntemi, klasik rivayet geleneği ile tasavvufî perspektifi kaynaştırarak özgün bir sentez sunmaktadır. Çalışma, onun bu metodolojik katkılarını ve İslâm ilimleri içindeki yerini ortaya koymayı hedefler.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Tasavvuf, Nevâdiru'l-usûl, İşârî Yorum, İlim, Marifet, Nur.

Turan, Mehmet. "İlim, Marifet ve Nur Kavramları Çerçevesinde Hakîm et-Tirmizî'nin Nevâdiru'l-usûl'deki İşârî Yorumları". Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi 9/4 (Aralık2025), 1482-1502. <https://doi.org/10.32711/tiad.1669710>

Geliş Tarihi	03.04.2025
Kabul Tarihi	18.11.2025
Yayın Tarihi	31.12.2025
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

1 Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı Ankara Kur'an Eğitim Merkezi, Hadis-Tasavvuf, Ankara, Türkiye, mehmetturan2534@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-7465-7625.

Hakīm al-Tirmidhī's Ishārī Interpretations in Nawādir al-Usūl within the Framework of the Concepts of 'İlm, Ma'rifa, and Nūr

Mehmet Turan¹

Abstract

Early Sufis greatly valued the Sunnah from both theoretical and practical perspectives, grounding religious life in inner spiritual depth beyond external rules. Aiming for spiritual perfection under the guidance of the Qur'an and Sunnah, they actively engaged with hadith sciences. Hadiths thus served as a decisive source in the formation of Sufi thought after the Qur'an, with the Prophet Muhammad's sayings and actions profoundly influencing the development of Sufism. Hakīm al-Tirmidhī is notably distinguished for his method of ishārī (allusive or symbolic) interpretation developed in his work Nawādir al-Usūl. This approach, which interprets hadith beyond their literal meanings to explore their esoteric dimensions, revolves around concepts such as knowledge ('ilm), gnosis (ma'rifa), and light (nūr). Hakīm's methodology presents a unique synthesis by integrating traditional hadith transmission with a Sufi perspective. This study aims to elucidate his methodological contributions and his significance within Islamic sciences.

Keywords: Hadith, Sufism, Nawādir Al-usūl, Esoteric Interpretation, 'ilm, Ma'rifa, Nūr.

Turan, Mehmet. "Hakīm al-Tirmidhī's Ishārī Interpretations in Nawādir al-Usūl within the Framework of the Concepts of 'İlm, Ma'rifa, and Nūr". *Türkiye Journal of Theological Studies* 9/4 (Aralık2025), 1482-1502. <https://doi.org/10.32711/tiad.1669710>

Date of Submission	03.04.2025
Date of Acceptance	18.11.2025
Date of Publication	31.12.2025
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

1 Dr., Presidency of Religious Affairs Ankara Qur'an Education Center, Hadith-Sufism Ankara, Türkiye, mehmetturan2534@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-7465-7625.

Giriş

Hakîm et-Tirmizî, hicrî üçüncü yüzyılda yaşamış, çok yönlü bir ilim ve irfan adamı olarak İslâm düşünce tarihinde kendine has yorumlarıyla özgün bir tavır sergilemiştir. Tam adı Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Hasan b. Bişr b. Hârûn'dur.³ Doğum tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte, öğrencileri ve hocalarının yaşadığı dönemler dikkate alındığında, yaklaşık 210/825 yılı civarında veya daha erken bir tarihte dünyaya geldiği kabul edilmektedir.⁴

Muhtemelen henüz sekiz yaşında başladığı eğitim hayatı, Hakîm et-Tirmizî'nin ilmi şahsiyetinin temelini oluşturmuştur. İlk öğrenimini ailesinden alan Hakîm, özellikle babası aracılığıyla aklî ve naklî ilimlerde derinleşmiş, hadis ilmi başta olmak üzere birçok disiplinde yetkinlik kazanmıştır. Bu yönü, yalnızca telif ettiği eserlerde değil, aynı zamanda biyografik bilgiler içeren *Büdüvvü şe'nî* adlı risalesinde de açıkça görülmektedir.⁵

Hakîm et-Tirmizî'nin vefat tarihi de doğumu gibi kesinlik arz etmemektedir. Hocalarının hicrî 240–262 yılları arasındaki vefat tarihleri ile talebelerinin 320–353 yılları arasında yaşadığı dikkate alındığında, onun hicrî 295/907⁶ ile 310/922 yılları arasında hayata veda ettiği anlaşılmaktadır.⁷ Yapılan araştırmalarda ise son tahlilde vefat tarihinin hicrî 295 olduğu daha isabetli görülmüştür. Bugün Özbekistan sınırları içinde yer alan Tirmiz şehrinde vefat eden Hakîm'in türbesi, geçmişte olduğu gibi günümüzde de ziyaretgâh olarak varlığını sürdürmektedir.⁸

³ Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin Sülemî, *Tabakâtü's-süfiyye*, thk. Mustafa Abdulkadir Ata (Beyrût: Dâru'l-Kütüb'l-İlmiyye, 1998), 175; Abdulkrim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, çev. Dilaver Selvi (İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2016), 129; Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-Safve* (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 2000), 344.

⁴ Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Tezkiretu'l-huffâz* (Beyrût: Dâru'l-Kütüb'l-İlmiyye, 1998), 2/645; Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Lisanü'l-Mizân* (Beyrût: Müessesetü'l-A'lami, 1986), 7/308; Hakîm et-Tirmizî, *Büdüvvü şe'nî* (*Hatmü'l-Evliya İçinde*), thk. Osman Yahya (Beyrût: Ma'hedü Adabî's-Şarkıyye, 1965), 38; Hakîm et-Tirmizî, *Büdüvvü şe'nî Ebi Abdullah, The Concept Of Sainthood In Early Islamic Mysticism* (*Bad' sha'n Al-Hakim al-Tirmidhi*), İngilizce'ye çev. Bernd Radtke-Jhon O'kane (Richmond: Curzon Press, 1996), (Mukaddime), 1; Fikret Karapınar, "Hakim Tirmizî ve Ona Ait Bir Mecmû'a", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* V/2 (2005), 230.

⁵ Hakîm et-Tirmizî, bu hususta şu açıklamalara yer vermiştir: "Sekiz yaşma geldiğimde Allah Teâlâ'nın lütfuyla şeyhimi (hadis alimi babası) bana nasip etmesi, benim ilim yolcuğundaki ilk adım olmuştur. Şeyhim beni ilme teşvik etti, güzelce eğitti ve bu konuda bana cesaret verdi. Her konuda bu yolda kararlı olmamı sağladı. Artık öyle bir duruma geldim ki ilim öğrenme, benim için bir alışkanlık haline geldi, çocukluğumdan kalma oyun alışkanlığımın yerini aldı. Nihayet gençlik çağımda hadis (âsâr) ve fıkıh (rey) ilimleri bende mezc oldu." Hakîm et-Tirmizî, *Büdüvvü şe'nî*, 14; Ahmet Subhî Furat, "al-Hakim at-Tirmidî ve Kitâb al-'Akl wa'l-Hawâ Risâlesi", *Şarkıyat Mecmuası* 5 (1964), 105; Ceyûşî, *al-Tirmidhi, His Works and His Opinions on Sufism* (Londra: The University of London, 1970), 18.

⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Hasen el-Hakim et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl fî marifeti ahbârî'rasul*, thk. Nureddin Boyacılar (Cidde: Darü'l-Minhac, 2015), 1/30.

⁷ Vefatıyla ilgili değerlendirmeler için bk. Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 6/815; Sübkî, *Tabakâtü's-şâfiyye*, 2/244-245; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mizân*, 7/308, 389; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab fî ahbâr mine'z-zehab*, thk. Muhammed Arnaut (Dimeşk/Beyrût: Daru İbn Kesir, 1986), 3/403; Abdurrahman Câmî, *Nefahâtü'l-üns min hadarâtü'l-kuds*, çev. Lami'i Çelebi (İstanbul: Marifet Yayınları, 1993), 169; Münâvî, *Feydül-kadîr şerhu'l-Câmi'i's-sağîr* (Beyrût: Matbaatu Mustafa Muhammed, 1972), 1/196; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zumûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Kâhire: Dârü lhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1941), 2/1415; Radtke, Bernd, *Thesophie (Hikma) und Philosophie (Falsafa)*, Asiatische Studien, XLII, 1988, 156; Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, thk. Muhammed el-Muntasır b. Muhammed el-Zemzemî (Beyrût: Dârü'l-Beşâirî'l-slâmiyye, 2000), 56-57; Mehmet Turan, *Hadis Şerh Geleneğinde Hakîm et-Tirmizî* (İstanbul: Kitap Dinyası Yayınları, 2025), 47-49.

⁸ Karapınar, "Hakim Tirmizî ve Ona Ait Bir Mecmû'a", 230-231; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 197; Çift, *Hakim Tirmizî*, 62; Turan, *Hadis Şerh Geleneğinde Hakîm et-Tirmizî*, 49.

Hakîm et-Tirmizî'nin tasavvufî hadis şerh literatürü içerisinde mühim bir konumda bulunan ve öncü örneklerden biri olarak değerlendirilen *Nevâdiru'l-usûl*, hadis ve sünneti zâhir-bâtın bütünlüğü çerçevesinde ele alan bir şerh eseridir. Bununla birlikte, eserin söz konusu gelenek içerisindeki yerinin ilmî açıdan daha net biçimde tayin edilebilmesi için, Kuşeyrî'nin *Letâ'ifü'l-işârât*'ı veya Sühreverdî'nin işârî yorumlarını içeren metinler gibi örneklerle mukayeseli bir inceleme yapılması zaruridir. Özellikle Hakîm'in zâhir ile bâtını birlikte değerlendirme anlayışının, klasik muhaddislerin metodolojisiyle karşılaştırmalı olarak ortaya konulması, eserin özgün yönlerini belirginleştirecektir. Son dönem araştırmalarının da gösterdiği üzere, *Nevâdiru'l-usûl* hem işârî bakış açısıyla hadisleri sistematik biçimde yorumlayan ilk şerh kitabı olması, hem de tertip açısından getirdiği yeniliklerle erken dönem sûfî müelliflerden açık biçimde ayrılmaktadır.⁹ Zira müellif, hadisleri klasik hadis kitaplarında görülen "bâb" tasnifi yerine "asıl" başlıkları altında toplamış, 294 asıl belirlemiş, her birine bir hadis yerleştirerek rivayetlerle desteklemiş; ardından bu hadisleri şerh ederek ahlâk, hikmet, tasavvuf ve nefis tezkiyesi gibi disiplinler arası meselelerle zenginleştirmiştir.

Hakîm et-Tirmizî, rivayet ilmindeki yetkinliği ve hikmet merkezli düşüncesiyle tasavvufî hadis yorum geleneğine özgün katkılar sunmuş önemli bir isimdir. *Nevâdiru'l-usûl*, bu katkının somutlaşmış hali olarak, bir yandan klasik hadis konularını işlerken diğer yandan sûfî düşünce bağlamında metinlerin farklı anlam katmanlarını açığa çıkarmaktadır. (Makalede verilecek örneklerde) özellikle "ilim", "marifet" ve "nur" kavramları etrafında yapılan tahliller, Hakîm'in kendine özgü işârî şerh yöntemini ve bu yöntemle oluşturduğu yorum geleneğini ortaya koymaktadır. Zâhir-bâtın bütünlüğünü esas alarak hadisleri çok boyutlu şekilde ele aldığı meseleler, eserin özgünlüğünü belirginleştirmektedir. Makalede, anılan kavramlar üzerinden onun hadis merkezli tasavvufî çözümlemeleri örneklerle incelenmekte; böylece başlangıçta muhaddis kimliğiyle öne çıkan, zamanla sûfî düşüncenin etkisiyle yorum ufkunu derinleştiren Hakîm'in *Nevâdiru'l-usûl*'deki işârî şerh örnekleri analiz edilmektedir.

1. Makalenin Amaç ve Yöntemi

Bu çalışma, Hakîm et-Tirmizî'nin tasavvufî hadis şerhi geleneğindeki konumunu ve *Nevâdiru'l-usûl* adlı eserinde uyguladığı işârî yorum metodunu analiz etmeyi hedeflemektedir. Araştırma, Hakîm'in hadis ilmine getirdiği metodolojik yenilikleri ve İslâmî disiplinler içindeki özgün yerini ortaya çıkarmayı amaçlar.

Temel araştırma sorusu şöyle belirlenmiştir: Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*'de ilim, marifet ve nûr gibi anahtar kavramlar ekseninde geliştirdiği işârî yorum metoduyla hadisleri nasıl şerh etmiş ve bu yaklaşım tasavvuf düşüncesi ile hadis şerh geleneğine ne tür katkılar sağlamıştır?

Çalışma, öncelikle söz konusu kavramların mahiyetini açıklayarak konuya giriş yapmaktadır. *Nevâdiru'l-usûl*'de yer alan tasavvufî açıklamalar ve kavramsal derinlik, müellifin tasavvuf anlayışını ve hadis şerhlerine bu anlayışı nasıl yansıttığını göstermektedir. Başlangıçta muhaddis kimliğiyle tanınan Hakîm'in, zamanla sûfî düşüncenin etkisiyle yorum perspektifini genişlettiği görülmektedir. Eserdeki işârî şerh örnekleri, bu metodolojik dönüşümün somut göstergeleri olarak incelenmiştir.

⁹ Turan, *Hadis Şerh Geleneğinde Hakîm et-Tirmizî*, 208-209.

2. Hadisler ve Sûfî Yorum

İslâmî ilimlerin farklı disiplinlerinde olduğu gibi, erken dönem sûfîler de sünnet ve hadislere hem nazarî hem de amelî düzeyde özel bir önem atfetmişlerdir. İslâm ahlâkı ve âdâbı çerçevesinde sünnete verdikleri bu merkezî değer, dikkat çekici bir gelenek oluşturmuştur. Sûfîler, İslâm dinini zahirî ve bâtinî boyutlarıyla yaşamanın ve tasavvufî anlamda kemale ulaşmanın ancak Kur'ân ve sünnet ışığında mümkün olduğunu benimseyerek çevrelerini de bu anlayışa yönlendirmişlerdir.¹⁰

Bu bakış açısı, onları doğrudan hadis ilmiyle meşgul olmaya sevk etmiş; dönemin ilmi atmosferinde hadis disiplininin merkezi rolü ve tasavvufun sünnet eksenli yapısı, sûfîlerin hadis tahsiline yönelmelerinde etkili olmuştur. Hadisleri rivâyet ve dirâyet bütünlüğüyle ele alan sûfîler, özellikle irşad ve nasihat amacıyla gerçekleştirdikleri kullanımlarla hadis literatürüne kendilerine özgü bir katkı sunmuşlardır.¹¹

Tasavvufî düşünce ve pratikte hadisler, yalnızca dinî kaynak olarak değil, aynı zamanda manevî hayatın yapı taşlarından biri olarak kabul edilmiştir. Kur'ân'dan sonra Hz. Peygamber'in söz, fiil ve onaylarının tasavvufun şekillenmesinde belirleyici bir rol oynadığı açıktır. Nitekim bazı araştırmacılar, hadislerin tasavvufun teşekkül sürecindeki etkisinin Kur'ân kadar önemli olduğunu vurgulamaktadır. Bu doğrultuda sûfîler, hadisleri esas alarak kendi manevî sistemlerini kurmuş ve yaşantılarını bu temeller üzerine inşa etmişlerdir. Hadis ilmine yönelik bu yoğun ilgi, birçok sûfînin aynı zamanda muhaddis olmasını da beraberinde getirmiştir. Bu durum, tasavvuf ile hadis ilimleri arasında güçlü ve süreklilik arz eden bir ilişki doğurmuştur.¹² Bununla birlikte, sûfîlerin hadis rivâyetine yaklaşımı, muhaddislerin metodolojik titizliğinden farklılık arz eder. Muhaddisler isnâd zincirini merkeze alarak metnin sıhhatini öncelikle, sûfîler ise hadisleri daha çok anlam yönünden değerlendirmiştir. Özellikle irşad amacıyla öne çıkan metinlerde isnâdın ikinci planda kalması, bazı sûfî metinlerde zayıf veya mevzû hadislerin yer almasının başlıca nedenlerinden biridir.¹³ Hadis ilminin temel meseleleri arasında yer alan isnâd sistemi, cerh ve ta'dîl, zayıf hadislerle amel, mânâ ile rivâyet, muhtelifu'l-hadîs, müteşâbihât, mütevâtir ve âhâd haberler gibi konular üzerine sûfîler de özgün yaklaşımlar geliştirmiştir. Bu konularda muhaddislerin yöntemlerini reddetmeksizin, kendi tasavvufî tecrübelerini yansıtan işârî/irfânî/tasavvufî yorumlar ortaya koymuşlardır.¹⁴

İşârî yorum yöntemi, özellikle zühd hayatını benimseyen sûfîler tarafından hadislerin anlam derinliklerini keşfetmek için sıklıkla kullanılan bir yöntem olmuştur. Kur'ân tefsirinde olduğu gibi, hadislerin de zâhirî anlamlarının ötesinde bâtinî ve sembolik anlamlar taşıdığına inanan sûfîler, işârî yorumu bu amaçla kullanmışlardır. Hadislerin hüküm ifade etme özelliği göz önüne alındığında, işârî tefsirde kullanılan yöntem ve ilkeler, hadis şerhi için de geçerli kabul edilmiştir.¹⁵

İslâm düşünce sisteminin bir parçası olan tasavvuf, kendi özgün görüşlerini ve yaşam tarzını İslâm'ın temel kaynakları olan Kur'ân ve sünnet ile bağdaştırma ihtiyacı

¹⁰ Necmeddin Şeker, *İlk dönem sufilerinde hadis yorumu* (Erciyes Üniversitesi, Doktora Tezi, 1998), 1.

¹¹ Şeker, *İlk dönem sufilerinde hadis yorumu*, 2-3.

¹² Dilaver Selvi, *Tefsirlerin Tasavvufa Bakışı Kur'ân ve Tasavvuf* (İstanbul: Hoşgör, 2012), 36.

¹³ Selvi, *Tefsirlerin Tasavvufa Bakışı Kur'ân ve Tasavvuf*, 36.

¹⁴ Şeker, *İlk dönem sufilerinde hadis yorumu*, 3.

¹⁵ Yunus Emre Gördük, *Tarihsel ve Metodolojik Açından İşari Tefsir* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2013), 61.

duymuştur. Bu amaçla sûfiler, ayet ve hadisleri kendi anlayışlarını destekleyecek şekilde yorumlamışlardır. Ayet ve hadislerde açıkça bulamadıkları anlamları, işârî yöntem gibi özel yorum teknikleriyle ortaya çıkarmaya çalıştıkları için tasavvuf literatüründe hadis şerh geleneğinin ortaya çıkmasına ve “istinbât”, “işâret”, “itibar” gibi özel terimlerin kullanılmasına yol açmıştır. Bu yöntemle ulaşılan anlamlar da “hakikat”, “latife”, “sır” gibi kavramlarla ifade edilmiştir.¹⁶

Netice itibarıyla, ilk dönem sûfileri Hz. Peygamber’in hadislerini şerh ederken genellikle zâhirî ve işârî yorum tarzlarını tercih etmiş, nadiren bâtinî te’villere yönelmişlerdir. Bu te’villerin sınırlı olması, onların hadisleri anlamada muhaddislerle aynı istikameti benimsediklerini göstermektedir. Bununla birlikte iki ekol arasındaki belirgin fark, sûfilerin özellikle ahkâm hadisleri dahi işârî boyutu dikkate alarak yorumlamalarıdır. İlk dönem sûfilerinin nasları anlamada geliştirdikleri özgün ifade tarzı ve yorum yöntemi, hadis literatüründe farklı bir zenginlik oluşturmuştur. Üstelik yorumun öznel nitelik taşıması olumsuz bir durum değil, insanın tecrübesinden kaynaklanan doğal bir özellik olarak kabul edildiğinde, ilmî çeşitlilik ve kültürel bir kazanım olarak değerlendirilebilir.¹⁷

Bu genel geleneğin en sistematik örneklerinden biri, Hakîm et-Tirmizî’nin *Nevâdiru’l-usûl* adlı eseridir. Hakîm, bu çalışmada hadisleri yalnızca şerh etmekle kalmamış, onları sûfî kavramlar çerçevesinde yeniden anlamlandırarak özgün bir yorum geleneği ortaya koymuştur. Makalede, söz konusu eserdeki yorumların “ilim”, “marifet” ve “nur” kavramları etrafında nasıl şekillendiği örneklerle incelenecek ve Hakîm’in tasavvufî hadis şerhindeki katkıları ortaya konulacaktır.

3. Nevâdiru’l-usûl’de Sûfî Yorum

Hakîm et-Tirmizî, bir sûfî şârih olarak, hadisleri yalnızca zâhirî anlamlarıyla ele almakla yetinmemiş; onlara tasavvufî ve işârî yorumlarını yansıtarak İslâm’ın ahlâkî ve derûnî boyutlarına dikkat çekmiştir. Bu yönüyle, metnin hadis şerhinde dönemin klasik yaklaşımlarını aşan özgün bir metodolojik üslup geliştirmiştir. Şerhteki yorumlarına bakıldığında, kişinin içsel dönüşümünü esas alan derinlikli bir anlam arayışı ön plana çıktığı belirgin hale gelmektedir.

Hakîm et-Tirmizî’nin tasavvufî düşünce dünyasını ve hadis şerhindeki özgün yönünü kavrayabilmek için, onun yorumlarında merkezi bir konum işgal eden bazı temel kavramların analizi gereklidir. Bu çerçevede özellikle “ilim”, “marifet” ve “nur” kavramlarının seçilmesi, Hakîm’in düşünce sistematüğünü temsil etmelerinden kaynaklanmaktadır. Nitekim o, “ilim” kavramıyla zahîrî bilgi ile bâtinî idrak arasındaki ayrımı temellendirmiş; “marifet” kavramıyla kalbin tecrübesini ve Allah’a yönelik bilinç derinliğini açıklamıştır. “Nur” kavramı ise gerek ilmin gerekse marifetin ilâhî kaynakla irtibatını ifade eden metafizik bir boyut olarak bütün yorumlarının eksenini oluşturmuştur. Bu nedenle çalışmada, söz konusu üç kavram merkeze alınarak bunlarla bağlantılı meseleler hakkında ön bilgiler verilecek, ardından Hakîm et-Tirmizî’nin bu kavramlar aracılığıyla geliştirdiği tasavvufî yorumlar sistematik biçimde incelenecektir.

Nevâdiru’l-usûl’de tasavvufî açıklamalara ve bu açıklamalarda yer alan kavramsal

¹⁶ Süleyman Uludağ, “İşârî Tefsir”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/424; Kolektif, *İslâm Geleneğinde ve Modern Dönemde Hadis ve Sünnet* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2020), 215-216.

¹⁷ Karapınar, “Rivayetlerde İşârî Yorum”, 103.

derinliğe sıkça rastlanmaktadır. Bu nedenle, söz konusu kavramlar hem Hakîm'in tasavvuf anlayışını ortaya koymak hem de onun hadis şerhlerine tasavvufun temel konularını nasıl yansıttığını görmek açısından özellikle tercih edilmiştir. Böylelikle, erken dönem muhaddis bir sûfinin (sûfî muhaddis)¹⁸ manevî tasavvur dünyasında hadislerin nasıl bir anlam kazandığı da ortaya konulmuş olacaktır.

3.1. İlim

İlim İlim kelimesi sözlükte, bilmek, anlamak, öğrenmek, haber vermek, zan, yakîn ve kavramak gibi geniş bir anlam yelpazesine karşılık gelir¹⁹ Genel olarak ilim, ilâhî ve beşerî bilgilere dayalı bir bilgi birikimi olarak tanımlanır.²⁰ Başka bir deyişle, ilim bir şeyi olduğu gibi kavramak, onun özünü anlamak ve bu bilgiye dayanarak doğru hükümler verebilmektir. Genel olarak nazarî (teorik) ve amelî (pratik), aklî (akla dayalı) ve sem'î (duyulara dayalı) olmak üzere farklı türlere ayrılmıştır.²¹

Hakîm et-Tirmizî'ye göre ubûdiyyet yolculuğunun ilk menzili ilimdir. İlim, kişiyi marifete ulaştırır ve kulluğu mümkün kılan asli bir vesiledir. Hakîm, bilgiyi iki sınıfa ayırır: Şer'î hükümleri öğrenmeye dayalı, lafzî temsili bulunan zâhirî bilgi ve kalpte zuhur eden, ilahî lütufla elde edilen bâtınî idrak. Hz. Peygamber'in, "İlim iki çeşittir. Biri kalpte olandır ve asıl kişiye faydası olan ilim de budur. Diğeri dilde olan ilimdir. Bu da Allah'ın insanlara karşı olan delilleridir"²² hadisiyle bu ayrımı teyit ettiğini belirtir. Ona göre, kulun herhangi bir gayreti olmadan doğrudan ilahî lütufla verilen kalp bilgisi, en faydalı olanıdır.²³ *Nevâdiru'l-usûl*'de ilim temasını merkeze alarak birçok hadisi tasavvufî tefekkür çerçevesinde şerh eder. Bazı rivayetlerde bu görüşlerini derinleştirerek aktarır.

Örnek: 270. Asıl, 1489. Hadis: Enes b. Mâlik'ten (r.a.) rivâyet edildiğine göre şöyle demiştir: "Allah Rasûlü'ne (s.a.v.) şöyle sorulmuştur: Ey Allah'ın Rasûlü, hangi amel daha faziletlidir? Bunun üzerine Allah Rasûlü (s.a.v.) şöyle buyurdu: Azîz ve celîl olan Allah'ı bilmek (العلم بالله). Bunun üzerine şöyle soruldu: Biz amelden soruyoruz, siz ise ilimden haber veriyorsunuz. Allah Rasûlü (s.a.v.) de şöyle dedi: Muhakkak ki Allah'ı bilmekle az amel fayda verir, Allah bilinmeden yapılan çok amel ise fayda vermez."²⁴

Hakîm, hadisin şerhinde bilgiyi üç mertebede tasnif eder: Allah'ı tanıma (عَلَّمَ بِاللَّهِ), O'nun tedbir ve rubûbiyetini idrak etme (لَمْ يَتَذَبَّرِ اللَّهُ وَبُرُوءِيَّتِهِ) ve ilâhî emirleri bilme (عَلَّمَ بِأَمْرِ اللَّهِ). Hz. İsa'dan (a.s.) nakledilen bir rivayet üzerinden üç zümre âlimden söz eder: Allah'ı tanıyanlar, yalnız emirleri bilenler ve her iki bilgiye sahip olanlar. Rubûbiyetin tanınmasının marifetten ayrı düşünölemeyeceğini ifade eder; fakat zihinlerin idraki kolaylaşsın diye bu başlıkları ayrı ayrı sunar. Ona göre marifet, her ibadetin menşei olan

¹⁸ Hakîm et-Tirmizî de muhaddis ve fakih yönüne ek olarak yöneldiği tasavvuf alanı olduğu için kendisi için rahatlıkla "sûfî muhaddis" demek mümkündür. Ayrıntılı bilgi için bk. Turan, *Hadis Şerh Geleneginde Hakîm et-Tirmizî*, 94.

¹⁹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 12/416.

²⁰ İlhan Kutluer, "İlim", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000).

²¹ Râğîb el-İsfahânî, *Müfredat*, 719.

²² Dârimî, "Mukaddime", 34; Abdullah b. Mübarek, *Kitabu'z-zühûd* (No. 1161). Rivayetin senet değerlendirmeleri için bk. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 13/235; İbnü'l-Cevzî, *İlel*, 88.

²³ Hakîm et-Tirmizî, *Beyânu'l-fark beyne's-sâdr ve'l-kalb ve'l-fuâd ve'l-lubb* (Ürdün: Müessesetü'l-Âlî'l-Melikiyye, 2012), 31.

²⁴ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 4/489.

yüce bir övgü şeklinde kalpte başlar ve dillerde yansır.²⁵

Hakımayrıca “ilm-i sâfi” olarak adlandırdığı özel bir bilgi biçimine temas eder. “Allah’tan gereği gibi korksaydınız, içinde cehalet bulunmayan bir ilme ulaşırdınız”²⁶ hadisini merkeze alarak bu kavramı temellendirir. Korkuyu, ferdâniyet ve nurla birlikte ele alır. Ona göre haşyetin gerçek mânâsı, ferdâniyetin azametiyle dolmuş bir kalpte ortaya çıkar.²⁷ Böyle bir kalbin sahibi, aklını, hissiyatını ve nazarını tamamen Allah’a yönelttiğinde, duyularla algılananların ötesinde hiçbir tereddüt barındırmayan bir hakikat bilgisine erişir. Bu bilgiye cehaletin sirayet etmediğini, ancak ilâhî nurla aydınlanmış kalplerin onu kuşatabileceğini belirtir.²⁸

Hasılı, kalpteki bu nurlanmayı güneşe benzeten Hakîm, ilimle aydınlanan gönlün varlık âleminin sınırlarını temaşa edebilecek bir basiretle donandığını belirtir. Güneşin ışığı nasıl her şeyi aydınlatıyorsa, ilmin nuru da aynı ölçüde kapsamlı bir keşfe imkân tanır. Sonuçta ilm-i sâfi, ferdâniyetin celâliyle şekillenen, cehaletten arınmış ve Allah’ın tecellilerine mazhar olmuş bir kalbin hikmetli ürünüdür.

Örnek: 190. Asıl, 978. Hadis: Abdullah b. Muâviye’den (r.a.) rivâyet edildiğine Allah Rasûlü (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Üç şey vardır, kim bunları yaparsa imanını tadını almış olur: (1) Sadece Allah’a kulluk edip O’ndan başka hiçbir ilah olmadığını bilen, (2) gönülden ve isteyerek zekâtını veren. Bu kimse zekâtını da yaşlı, uyuz, hasta ve zayıf (hayvanlardan) vermez, aksine mallarının orta kalitelisinden verir. Zira Allah Teâlâ ne en iyisinden ne de en kötüsünden vermenizi emretmiştir.”²⁹ (3) Ve nefsinı tezkiye eden. Biri Allah Rasûlü’ne şöyle sordu: ‘Peki nefis tezkiyesi nedir?’ Allah Rasûlü de ‘Kişinin her yerde Allah’ın kendisiyle beraber olduğunu bilmesidir’ diye cevap verdi.”³⁰

Hakîm, hadisin şerhinde “kalp ilmi”, “lisan ilmi”, “yakîn ilmi”, “ilm-i nâfi” ve “inâbe ilmi” şeklinde beş farklı bilgi türünü tasavvufî bir çerçevede ele alır. Hadiste yer alan mal, nefis ve kalp unsurlarını arınma vasıtası olarak değerlendirir. Kalbin temizliği “lâ ilâhe illallah” kelimesiyle; malın arındırılması, belirlenmiş mali ibadetlerle; nefsin saflaştırılması ise Allah’ın huzurunda bulunma şuurunun kesintisiz şekilde korunmasıyla sağlanır. Bu idrake sahip olan kul, iç ve dış yönüyle sürekli bir haşyet ve hayâ içinde yaşar. Kalpte tecelli eden bu hâl, dilde beliren bilgiye kaynaklık eder. Lisan bilgisi, imanın bir yansımasıdır; fakat esas itibarıyla kalp merkezli bir idrakin dışı vuru mudur.³¹ Kalpte yerleşen bilgi, Hakîm’in tasnifinde ilm-i yakîn düzeyini temsil eder. Bu görüşünü, “İlim iki çeşittir. Biri kalpte yer alan ilimdir ki buna ilm-i nâfi denir. Diğeri ise Allah Teâlâ’nın insana hüccet kıldığı ilm-i lisândır”³² anlamındaki rivayetle temellendirir. Söz konusu nakil, kalp merkezli bilginin öncelikli oluşunu ve yakîn derecesine ulaşmanın bu kaynağa bağlılığını ortaya koyar.

²⁵ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru’l-usûl*, 4/490.

²⁶ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru’l-usûl*, 3/650 ; el-Münâvî, *Feydu’l-Kadîr*, 7/124 (No. 7448).

²⁷ Ferdâniyet, mukarrebünün özelliklerinden olup Allah’ın bu kulların kalplerine iltifat etmesiyle orada azamet ve heybetinin tecelli etmesidir. Artık ondan nefse ait şeyler ve şehvetler yok olur. Sadece Allah’ın zatı ve kibriyası kalır. Böylece kurbet makamındaki kul, kalben Allah’ı tek ve bir kabul eder. Ayrıca ferdiyet, vahdaniyetten ileri bir dereceyi ifade eder. Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru’l-usûl*, 2/280, 382.

²⁸ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru’l-usûl*, 3/650.

²⁹ Buraya kadar olan kısım *Sünen-i Ebî Dâvud*’da yer almaktadır. Ebû Dâvud, “Zekât”, 5.

³⁰ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru’l-usûl*, 3/253.

³¹ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru’l-usûl*, 3/254.

³² Dârimî, “Mukaddime”, 34; Abdullah b. Mübarek, *Kitabu’z-zühhd* (No. 1161).

Zekâtın anlam dünyasını fıkıh sınırlarının ötesine taşıyarak, bu ibadeti ruhsal bir arınma süreci şeklinde değerlendirir. Lügat kökeninde yer alan “temizlik” ve “nemâ” (artış) anlamlarından yola çıkarak, ihlasla söylenen tevhid ifadesinin kalbi nurlandırdığına ve dirilttiğine dikkat çeker. Bu nurlanma süreci zamanla tüm varlığı kapsar ve bedenın arınmasına da zemin hazırlar. Bu tasfiyeyi yaşayan kimseleri üç grupta ele alır: Tevhid kelimesiyle kalp ve bedenini arındıran zalimler; emir ve nehiylere bağlı kalarak mal, beden ve kalbini temizleyen muktasitler; dünya ve ahiret bağlarını terk ederek iç âlemini arı tutan mukarrebûn. Zalimler tevhid nuruyla³³, muktasitler inâbe nuruyla, mukarrebûn ise kurbet nuruyla arınır.³⁴

Bilgiyi zâhirî ve bâtınî boyutlarıyla birlikte ele alır. Söz konusu ayırım, nübüvvet sürecinden itibaren Kur’ân ve hadisler ışığında şekillenmiş, rivayet, dirayet ve işârî okumalarda teorik bir çerçeveye kavuşmuştur. İslâmî ilimler içerisinde hadis, tefsir, fıkıh, kelâm ve tasavvuf disiplinlerinde bu iki boyut çeşitli düzeylerde işlenmiştir.³⁵ Zâhir ve bâtın kavramları da anlam çeşitliliği taşıyarak ilmî gelenek içerisinde birlikte değerlendirilmiştir.

Hakîm’e göre zâhir ve bâtın, birbirini tamamlayan iki ayrı bilgi mertebesidir. Yalnız zâhire bağlı kalıp bâtını reddedenlerin nifak tehlikesiyle yüz yüze kaldığını, sadece bâtına yönelip zâhiri ihmal edenlerin ise bidat ve sapkınlık riski taşıdığını ifade eder. “Şeytanlar, kendi dostlarına vahyederler”³⁶ meâlindeki ayeti delil göstererek zâhiri inkâr edenlerin şeytanî vesveselere açık hâle geleceğini belirtir. Bu bağlamda bâtınî yönü önceleyen ancak zâhirî boyutu da ihmal etmeyen bir denge oluşturur. Şeriat ile hakikat arasında kurduğu ilişkiyle, dış hükümlerin fikhî bilgiyle; içsel mânâların ise hakiki bilgiyle kavranabileceğini ortaya koyar. Diğer ifadeyle ona göre İslâm dininin zâhirî hükümleri şeriat ilmiyle, bâtınî hakikatleri ise hakiki ilim olan bâtın ilmiyle anlaşılır hale gelir.³⁷

Nevâdiru’l-usûl başta olmak üzere eserlerinin genelinde zâhirî hükümlere karşı duyarlılığını sürdürerek bâtınî boyutlara yönelmiştir. Meselâ, eserin 16. aslında yer alan “İnsanlar amellerine göre sıratın hızlı veya yavaş geçeceklerdir”³⁸ rivayetini şerh ederken, dış görünümdeki fiillerin içsel anlamlar taşıdığını; zâhirde yer alanın bâtındaki hakikatleri haber verdiğini belirtir.³⁹

Aktarılan bütün bu değerlendirmeler, Hakîm’in bilgi anlayışında zâhir ve bâtın boyutlarının birlikte düşünüldüğünü ve marifetle ilim arasında güçlü bir irtibat kurduğunu gösterir. Nasların taşıdığı manayı, ibadetlerin ruhunu, ahlâkî öğretileri ve varlık düzenini dış kabuğun ötesine geçerek açıklamaya yönelik bir metodoloji benimsemiştir. Zâhir ve bâtın arasında tesis ettiği bu uyum, şu hadisin şerhinde açıkça görülür:

Örnek: 161. Asıl, 883. Hadis: Ebû Hüreyre’den (r.a.) nakledildiğine göre Allah Rasûlü

³³ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru’l-usûl*, 3/257.

³⁴ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru’l-usûl*, 3/258.

³⁵ Muammer Erbaş, *Kur’ân-ı Kerim’in Zahirî Anlamına Yaklaşımlar* (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2008), 30-50.

³⁶ el-En’âm, 6/121.

³⁷ Hakîm et-Tirmizî, *Beyânu’l-fark*, 35.

³⁸ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru’l-usûl*, 1/310; Tirmizî, “Tefsiru’l-Kur’ân”, 20; Dârimî, “Rikâk”, 89.

³⁹ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru’l-usûl*, 1/311.

(s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Allah Teâlâ bir kulu sevdiğinde Cebrâil’e, ‘Filanı seviyorum, sen de sev’ der. Cebrâil de onu sever ve semâ ehline şöyle seslenir: ‘Allah gerçekten filanı seviyor, siz de onu sevin.’ Gökte bulunanlar da ona muhabbet besler. Nihayet yeryüzündeki insanların gönlünde o kimseye karşı bir sevgi oluşur.”⁴⁰

Hakîm et-Tirmizî, bu rivayetin şerhinde tasavvufî bir tefekkür geliştirerek insanın tekâmülü için zâhir ve bâtın bilgisinin birlikte değerlendirilmesini gerekli görmüştür. Ona göre marifetullah, iç dünyayı arındırırken; tedbir ve takdir bilgisi, dış davranışları edep dairesine yönlendirir. Böylece Allah’ı tanıyan birey, kalben olgunlaşır; O’nun fiillerini idrak eden kimse ise dış yönünü nezaketle donatır. Bu değerlendirme, kâmil insan anlayışında edebî merkezî konumunu göstermektedir.⁴¹

Beyânu’l-fark adlı eserinde zâhirî ve bâtınî bilgi türlerini denge çerçevesinde işler. Şeriat ilmiyle dış hükümler, bâtın ilmiyle içsel anlamlar anlaşılır hâle gelir. Her iki alanın dengeli biçimde öğrenilip yaşanması, dinî şuurun inşasında gerekli görülür.⁴²

Bâtınî bilgi, Hakîm’in düşüncesinde zâhir bilginin ötesine geçen daha derin bir idrak sahasıdır. Bu doğrultuda ilim ehli olanları “zâhir ulemâ” ve “bâtın ulemâ” olarak ikiye ayırır. “Hoşunuza giden ve tuhaf olmayan her sözü tasdik edin. Çünkü ben, böyle olmayan sözler söylemem”⁴³ meâlindeki rivayeti açıklarken bilgiyi bir nehre benzetir. Bu nehir, peygamberlerden ilim ehline, oradan insanlara doğru (nehir gibi) akış hâlindeydir.⁴⁴ Her bir makam, kendine mahsus sırları taşır. Bu sırlar, yerli yerinde ve ehline açılmadığında ifsada yol açabilir. Ancak bazı âlimler, aklî kuvvetlerini artırarak bu sırları kısmen çözebilmiş, böylece bâtın ulemâ arasında sayılmışlardır. Bu topluluk, zâhirin erişemediği derinliklere inebilen yüksek idrak sahipleridir.⁴⁵

Hakîm et-Tirmizî, zâhir ulemâ ile bâtın ulemâ arasındaki farklılığı daha belirgin kılmak amacıyla bazı dış bilgiye dayalı âlim profillerinin yetersizliklerine dikkat çeker. Bazı kimseler, zâhire bağlı kalıp manevî halleri inkâr etmiş; ilmi, dünyevî kazançlar doğrultusunda kullanarak, içsel boyuttan uzak kalmışlardır. Bu nedenle marifetin inceliklerine ulaşamamış ve bâtınla irtibat kuramamışlardır.⁴⁶

3.2. Marifet

Marifet, lugatte sezgisel kavrayış, derûnî idrak, tefekkür yoluyla anlamlandırma, ruhsal hissediş, hakikate nüfuz etme, yaşantıya dayalı bilgi, sarsılmaz kanaat ve görerek anlama gibi anlamlara karşılık gelir. Her ne kadar ilimle eş anlamlı kullanılsa da, marifet daha hususî ve derinlemesine bilgiye işaret eder. İlmin mukabili cehil, marifetin zıddı ise inkâr olarak değerlendirilmiştir.⁴⁷ İlim, akıl ve duyular vasıtasıyla elde edilen, delil ve kıyaslara dayalı bilgi türünü temsil ederken; marifet, ilham, keşif ve içsel deneyimle doğrudan kalpte doğan irfanı ifade eder. İlmi dıştan alınan veriler besler, eğitimle aktarımı mümkündür; marifet ise zikir, iç muhasebe, ibadet ve nefis tezkiyesi gibi bâtınî çabalara

⁴⁰ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru’l-usûl*, 3/78; 4/524.

⁴¹ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru’l-usûl*, 4/524-525.

⁴² Hakîm et-Tirmizî, *Beyânu’l-fark*, 34-35.

⁴³ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru’l-usûl*, 1/593.

⁴⁴ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru’l-usûl*, 1/594.

⁴⁵ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru’l-usûl*, 1/595.

⁴⁶ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru’l-usûl*, 1/595-596.

⁴⁷ Süleyman Uludağ, “Mârifet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/54.

bağlı olarak gelişir. Marifete ulaşmak isteyen bireyin ahlâkî temizlik ve nefis terbiyesiyle içsel bir hazırlığa yönelmesi gerekir.⁴⁸

İlk iki hicrî yüzyılda bilgi değil, amel öncelik taşımaktaydı. Dünyaya iltifat etmeyen zâhidler ile ibadet yoğunluğuyla ecri arzulayan âbidler, örnek mümin olarak kabul görüyordu. Tasavvufun oluşum sürecinde marifet gitgide merkezîyet kazandı; zühd ve ibadet ise, marifete ermenin araçları şeklinde telakki edilmeye başlandı.⁴⁹ Bu gelişim içerisinde yer alan birçok sûfî gibi, Hakîm et-Tirmizî de marifeti farklı şekillerde tanımlamış ve bu kavramın gelişimine önemli katkılar sağlamıştır.

Hakîm et-Tirmizî'ye göre marifet, dilin ikrarı ve kalbin tasdiğiyle oluşur ve kulun Allah'a yakınlaşmasının en önemli vasıtalarından biridir. Nefis arındıkça kalpte tecelli eden bu bilgi, tevhid ehlinin gönlünde yeşeren bir ağaca benzer. İlim bu ağacı besleyen su, amel onun kök saldıgı toprak, takvâ ise koruyucu unsurdur. Marifet kalpteki öz (lûbb)de yer alır ve zikirle sürekli beslenir; zikir çoğaldıkça marifet de artar. İlme nispetle daha latif ve üstün kabul edilmesinin sebebi ise, Allah'ın isim ve sıfatlarına dair bilgiyi içermesidir.⁵⁰

Hakîm, *Nevâdiru'l-usûl*'de doğrudan tanımlama vermektense, marifetle ilgili hâlleri ve bu hâllerden doğan meseleleri ele alır. Hadis şerhlerinde yaptığı tasavvufî yorumlar, marifet anlayışına dair önemli ipuçları taşır. Kavrama dair bakış açısını daha net şekilde ortaya koyabilmek için, ilerleyen kısımlarda bazı örnek rivayetler etrafında mesele detaylandırılacaktır.

Örnek: 247. Asıl, 1305. Hadis: Mâlik b. Evs'ten (r.a.) nakledildiğine göre Hz. Ebu Bekr hutbede şöyle demiştir: "Allah Rasûlü (s.a.v.) şöyle demiştir: İçinde nifâk bulunan huşûdan Allah'a sığınırım. Böyle olan huşû da nasıl olur diye Rasûlullah'a soruldu. O da şöyle cevap vermiştir: Beden huşû içindeyken kalbin nifâk halinde olmasıdır."⁵¹

Hakîm et-Tirmizî, hadisi açıklarken huşû hâlinin marifetle doğrudan ilişkili olduğunu belirtir. Kalpte derin saygının yer etmesi, Allah'ı tanıma derecesine bağlıdır. Kul, Rabbi hakkındaki bilgisini artırdıkça iç dünyasında daha güçlü bir huşû meydana gelir.⁵²

Farklı bir rivayette hüsn-i zannın kaynağının da marifetullah olduğunu ifade eder. Rivayette yer alan, "Ümmetimden bir adam gördüm, fırtınalı bir günde hurma yaprağının sallanması gibi sırat köprüsünde sallanıyordu. Allah'a beslediği hüsn-i zannı gelip bu sallantıyı durdurdu ve bu adam sıratтан geçiverdi" ifadesine şu açıklamayı getirir: "Hüsn-i zan, Allah'ı tanımaktan (الْمَعْرِفَةُ بِاللَّهِ) neşet eder. Kulun Rabbine olan ümidinin ve O'na dayanmasının büyüklüğü de Rabbine olan marifetullah'a bağlıdır. Allah da kulun bu marifetini zayı etmedi, çünkü bunu kuluna bahşeden O'ydu. Ona bu marifeti bahşedince kulu dünyada O'na karşı hüsn-i zan sahibi oldu."⁵³

Sırat sahnesini marifetle ilişkilendiren Hakîm, bilgiyi salt teorik bir içerik değil, âhirete dair belirleyici bir esas olarak değerlendirir. Allah'ı tanıma süreci, ilâhî bir bağışa dayanmakla birlikte kişinin çabasıyla gelişir. İlim, eylem, sabır ve nefis terbiyesi, bu

⁴⁸ Tek, *Tasavvufun Ana Konuları*, 57.

⁴⁹ Süleyman Uludağ, "Ârif", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/361.

⁵⁰ Hakîm et-Tirmizî, *el-Emsâl*, 88.

⁵¹ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 2/727; 4/117; Beyhâkî, *Şu'abu'l-imân*, 5/354 (No. 6967).

⁵² Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 4/117.

⁵³ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 4/168.

yolculuğun temel unsurları arasında yer alır. Kalpte marifet yer ettiğinde kötü eğilimler zayıflar, dünya arzusunun etkisi azalır, gönül hassasiyet kazanır ve fuâd⁵⁴ incelik kazanır.⁵⁵

Kalbi, ilâhî bilgiyle dolu bir hazineye benzeten Hakîm, *Muhakkak ki Allah sizin suretlerinize ve mallarınıza değil, kalplerinize ve amellerinize bakar*”⁵⁶ anlamındaki hadisın şerhinde, içsel boyutun taşıdığı üstünlüğe işaret eder. Kalp, değerli cevherlerin muhafaza edildiği bir kap gibi değerlendirilir; marifetin yerleştiği merkezdir.⁵⁷

“Marifet akdi” ve “marifet nuru” terimlerine de eserlerinde yer verir. “Allah Rasûlü, ‘Allah, Rasûlü ve mü’minlerin kalplerine sekînet indirdi; onları takva sözüne bağladı. Onlar buna lâyıktı. Allah her şeyi hakkıyla bilendir”⁵⁸ meâlindeki âyeti açıklarken bu kavramlara temas eder. Takva sözü olarak ifade edilen “lâ ilâhe illallâh”, bir marifet akdi olarak değerlendirilir.⁵⁹ Tevhid kelimesi, sadece telaffuz edilen bir lafız olmayıp, kalpte kökleşmiş bir tasdik ve teslimiyetle tamamlanır. Bu tasdik sayesinde kalp şirkten arınır, imanın nuru kuvvet kazanır. Böylece kişi, manevi kirlerden korunur ve marifet akdiyle gönül âlemini tahkim eder. Bu bağlılık bilinciyle yaşanan tevhid hali, marifet nuruna dönüşerek kalpte karar bulur.⁶⁰

Örnek: 23. Asıl, 144. Hadis: Hz. Aişe’den (r.a.) nakledildiğine göre Allah Rasûlü (s.a.v.) şöyle demiştir: “*Allah Rasûlü, salıncakların kesilmesini emretmiştir.*”⁶¹

Hakîm et-Tirmizî, rivayetin lügat temelli açıklamalarını yaptıktan sonra, nehyin gerekçesini yorumlamıştır. Salıncakların yasaklanmasını, özellikle acem toplumlarının anlamsız ve nefsanî eğlencelerinde bu aracı kullanmalarına bağlar. Nevruz gibi tören günlerinde, işledikleri hataların ruhlarında oluşturduğu tedirginliği hafifletmek, kalplerine yerleşen huzursuzluğu bastırmak ve geçici bir ferahlık elde etmek amacıyla salıncaklarla eğlenmeleri, eski İran krallarının uygulamaları arasındadır. Mü’minin hayatı, çeşitli üzüntü ve sıkıntılarla çevrilidir. Günahların oluşturduğu ruhsal yüklerden tamamen uzak kalmak insan için kolay değildir. İlâhî takdir gereği, iman sahipleri de farklı imtihanlarla yüzleşir. Hattâ mutedil ve Allah’a yakın muktasid kul dahi zaman

⁵⁴ Hakîm et-Tirmizî, *Beyânü’l-Fark* adlı risalesinde “sadr, kalp, fuâd ve lübb” kavramlarını hiyerarşik ve iç içe geçmiş bir yapının katmanları olarak değerlendirmiştir. Onun düşünce sisteminde nefis ve hevâ da bu yapıya eklenmeli; zira bütün bu unsurlar, insanın manevî tekâmülünü belirleyen bir bütünün parçalarıdır. Sadr, en geniş alanı kapsayan katmandır; nefis ve kalbi içine alarak düşünce ve fiillerin giriş kapısı konumundadır. Burada nefis ile kalp arasındaki etkileşim belirleyici bir rol oynar: kalp ilahî nurla aydınlandığında nefis tezkiye edilir, fakat kalpten ışıksız yansımasa nefis hevânın hâkimiyetine girer. Fuâd, kalbin iç katmanı olarak marifetin ve ilahî nurun merkezi kabul edilir; havâtırın yöneldiği ilk muhatap konumundadır. Lübb ise bu manevî sınıflamanın nihai mertebesidir. Tevhid nurunun odaklandığı, nefisten ve dünyevî arzulardan arınan, Kur’ân’da “ülû’l-elbâb” olarak övülen seçkin kullara mahsus bu konum, Tirmizî’ye göre insan idrakini aşan bir yüceliğe sahiptir. Böylece onun tasnifi, sadrdan lübbe doğru ilerleyen katmanlı bir manevî yükseliş modeli ortaya koymaktadır. bk. *Beyânü’l-fark*, 20-57; Süleyman Kaya, *Hakîm Tirmizî’de Vücûh ve Nezâir* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016), 139-145.

⁵⁵ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru’l-usûl*, 4/275.

⁵⁶ Müslim, “Birr”, 33.

⁵⁷ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru’l-usûl*, 4/478.

⁵⁸ el-Fetih, 48/26.

⁵⁹ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru’l-usûl*, 4/685.

⁶⁰ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru’l-usûl*, 4/686; 208.

⁶¹ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru’l-usûl*, 1/385; Beyhâkî, *Şu’abu’l-imân*, 4/244 (No. 6532); İbn Ebû’d-Dünyâ, *Zemmu’l-melâhî*, thk. Amr Abdulmunim Selim (Cidde: Mektebetü İbn Teymiye, 1416), 86 (No. 105).

zaman bu yükün ağırlığını hisseder.⁶²

Hadisin şerhinde yer verilen tasavvufî değerlendirmeler, Hakîm'i konuyu marifet ehline yönlendirmeye sevk etmiştir. Ona göre, ehl-i marifet aynı zamanda Allah'a yakınlık kazanan mukarrebündür. Bu sınıfa dâhil olanlar için en büyük sıkıntı, "*Dünya, mü'minin zindanıdır*"⁶³ hadisinin işaret ettiği gibi, dünya hayatında bulunma zorunluluğudur. Mukarrebûn, varlık âlemini bir haps yeri olarak telakki eder; gerçek kurtuluşu, yani ilâhî visâli özlemle bekler.⁶⁴

3.3. Nur

Nur sözcüğü, sözlükte aydınlık, ı ışık, parıltı, uzaktan ateşin görünmesi, ortaya çıkış ve şüpheden uzaklaşma gibi anlamlara gelir. Dinî literatürde ise anlamı derinleşerek, ilâhî hakikatin tecellîsi, hidayetin kaynağı ve bilgiyle bağlantılı mânevî aydınlanma şeklinde değerlendirilir. Gönlü aydınlatan, hakikate yönelten ve insanı doğru istikamette ilerleten bir kuvvet olarak kabul edilir. Karşıtı olan zulmet, cehalet, dalâlet ve şirkle ilişkilendirilir.⁶⁵

Hadis kaynaklarında nur çeşitli bağlamlarda kullanılmıştır. Hz. Peygamber'in dualarında bu kavramın öne çıktığı görülür. Teheccüd vakitlerinde yaptığı ve mütevatır hadis kaynaklarında yer alan bir duasında şöyle niyaz ettiği aktarılır: "*Allah'ım! Kalbimi, gözümü, kulağımı, sağımı, solumu, üstümü, altımı, önümü ve arkamı nurlandır, nurumu arttır*"⁶⁶ Başka bir rivayette, Allah'ın "en-Nûr" ismiyle anıldığı ve ilâhî rehberliğin kaynağı olduğuna işaret edilmiştir.⁶⁷ Diğer hadislerde iman ve hikmet nur olarak nitelendirilmiş; namaz, ruhları aydınlatan bir nur şeklinde tarif edilmiştir.⁶⁸

Nur nazariyesi, İslâm tasavvufunda önemli bir yer tutan ve özellikle erken dönem sûfî düşünürler tarafından yoğun ilgi gören bir konudur. Bu alanda öncü isimlerden biri olarak kabul edilen Sehl et-Tüsterî (öl. 283/896), nur kavramını önemseyerek tasavvufî anlayışının merkezine yerleştirmiştir. Hakîm et-Tirmizî'nin çağdaşı olan ve birçok konuda onunla aynı çizgide görüşler ortaya koyan Ebu'l-Hüseyin en-Nûrî (öl. 295/908) ise, nur kavramını merkeze alan bir düşünce sistemi geliştirmiş ve bu alanda önemli katkılarda bulunmuştur.⁶⁹

Hakîm'in eserlerinde nur anlayışı, çok sayıda meselede kendini gösterir. *Nevâdiru'l-usûl*'de yer alan pek çok asılda nurun mânevî boyutlarına dair değerlendirmelere yer verilmiştir. Bu yönüyle onun tasavvuf düşüncesinde nur anlayışının kurucu bir yere sahip olduğu görülür.

Örnek: 203. Asıl, 1020. Hadis: İbn Abbâs'tan (r.a.) nakledildiğine göre Allah Rasûlü (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "*Daha önce işlenmiş bir günahı (kötülüğü), yeni bir iyiliğin kovalaması ve yakalayıp yok etmesinden daha güzel bir kovalama ve daha hızlı bir yakalama*

⁶² Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 1/386-387.

⁶³ Müslim, "Zühd", 1; Tirmizî, "Zühd", 16; İbn Mâce, "Zühd", 3.

⁶⁴ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 1/387.

⁶⁵ Süleyman Uludağ, "Nûr", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/244.

⁶⁶ Buhârî, "Daavât", 9; Müslim, "Salâtü'l-müsâfirîn", 181,189.

⁶⁷ Tirmizî, "Daavât", 8.

⁶⁸ Mâlik, *el-Muvatta*, "İlim", 1; Müslim, "Taharet", 1; Tirmizî, "Daavât", 86;

⁶⁹ Mustafa Kara, "Ebü'l-Hüseyin en-Nûrî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/328; Çift, *Hakîm Tirmizî ve Tasavvuf Anlayışı*, 288.

görmedim. Zira iyilikler kötülükleri siler. Bu, öğüt almak isteyenlere bir hatırlatmadır. (Hûd, 11/114).⁷⁰

Hakîm et-Tirmizî, bu rivâyeti değerlendirirken “iyilik nurdur, günah zulmettir” ilkesine dikkat çeker. Nur ile zulmet arasında tabiatları gereği süregelen karşıtlık, ona göre insanın manevî yolculuğunda belirleyici unsurlardandır. İyiliğin nurla ilişkilendirilmesi, doğrudan imana dayalıdır. İman, Allah’ın hidayetine mazhar olan gönüllerde bir nur olarak zuhur eder. Bu nur, salih ameller vasıtasıyla insanı ilâhî hakikate yöneltir ve onu zulmetten ayırır. Amellerin niyet ile değer kazandığını belirten Hakîm, niyetin menşeyini tevhid inancına bağlar. Tevhid ile beslenen bir niyet, diğerlerinden daha kararlı ve tesirli olur; iyiliğin gerçekleşmesini hızlandırır.⁷¹

Örnek: 235. Asıl, 1172. Hadis: Enes b. Malik’ten (r.a.) rivâyet edilen bir hadiste Allah Rasûlü’nün veya ailesinden birinin gözünde iltihap çıkmıştı. Bunun için Allah Rasûlü (s.a.v.) şöyle dua etmiştir: “Allah’ım! Gözlerime sağlık nimeti ver, sağlığı benim varisim kıl (son nefesime kadar sağlıklı olmamı nasip eyle), bunda muvaffak olduğumu bana göster ve bana zulmedenlere karşı yardım eyle.”⁷²

Hakîm, göz nimetinin kıymetini vurguladıktan sonra, insan bedenindeki letafeti açıklamıştır. Ona göre basiret, gözde tezahür eden ruhun nurudur. Ruhun yerleştiği merkez, dimağdır. Ancak asıl makamı, kalbin ana atardamarı olarak nitelendirdiği noktadır. Bu merkezden bedene yayılan ruhî letafet, özellikle dilde belirginleşir. Ümâme el-Bâhilî’den nakledilen “Allah için en sevimli et parçası mü’minin dilidir; Allah katında en sevimsiz et parçası ise kâfirin dilidir” ifadesini yorumlarken, dilin tevhid ifadesine taşıyıcı oluşuna dikkat çeker. Ona göre ruh, son nefeste tevhid üzere çıkması için dilden ayrılacak şekilde yaratılmıştır. Dil, marifet ve akıl ile birlikte hareket ettiğinde, ceset ruhun nuruyla dolarak Allah’a yönelir. Bu, insanın kalbine yerleşen hayat, akıl ve marifet nurlarının dildeki yansımasıdır.⁷³

Hakîm’in, öre her nur, ayrı bir idrak kabiliyetine sahiptir. İman, akıl, marifet ve ruh nurları insanın basiretini oluşturur. Bunlara ek olarak yalnızca muvahhitlere lütfedilen kurbet nuru, Allah’a yakınlığın bir işaretidir. Kâfirin ruhu ateşten yaratıldığından, bu nurlardan mahrumdur. Muvahhitin ruhu ise nurdandır ve aklını hak yolunda kullanarak bu nurların tamamını elde eder. Bu nurların en yücesi olan kurbet nurunun merkezi ise kalptir.⁷⁴

Hakîm, örneğini verdiğimiz 235. asla temel teşkil eden hadisin şerhinde, görüşlerini desteklemek amacıyla çeşitli rivâyetlere yer vermiştir. Hz. Ömer’den aktarılan “Mü’minin firasetinden korkun. Çünkü o, Allah’ın nuruyla bakar”⁷⁵ hadisini bu bağlamda yorumlayarak, söz konusu nurlardan yalnızca kurbet nurunun burada kastedildiğini belirtir. Ona göre bu nur, Allah’ın evliyâsına has bir ilâhî lütuftur ve onların bakışında tecelli eder. “Şüphesiz bunda düşünen görebilen kimseler için ibretler vardır”⁷⁶ ayetini buna delil olarak getirmiştir.

⁷⁰ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru’l-usûl*, 3/342; Tâberânî, *el-Mu’cemu’l-kebir*, 12/174 (No. 12798).

⁷¹ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru’l-usûl*, 3/344.

⁷² Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru’l-usûl*, 3/633; Tirmizî, “Daavât”, 66.

⁷³ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru’l-usûl*, 3/634-635.

⁷⁴ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru’l-usûl*, 3/635-636.

⁷⁵ Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 16.

⁷⁶ el-Hicr, 15/75.

Hakîm'e göre tefekkür ehli, zâhirdeki olaylardan hakikatlere ulaşan ve gaybî sırları sezen kişilerdir. Onlara bahşedilen nurlar, dünyevî ve uhrevî anlamda feyiz kaynağıdır. Bunların içinde en değerlisi, sadece velîlere lütfedilen kurbet nurudur.⁷⁷

Örnek: 155. Asıl, 862. Hadis: Ebu'd-Derdâ'dan (r.a.) rivâyet edildiğine göre Allah Rasûlü (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *"Yapabiliyorsanız çokça istiğfar edin. Allah katında bundan daha kurtarıcı ve daha sevimli başka bir şey yoktur."*⁷⁸

Hakîm et-Tirmizî, bu hadisi şerh ederken "istiğfar" kelimesinin Arap dilindeki kök anlamlarını dikkate alarak istiğfarın, kalbi ilâhî bir nura mazhar kılan bir sığınma olduğunu ifade eder. Ona göre Allah Teâlâ, sürekli istiğfar eden mü'minin kalbini kendi nuruyla kuşatarak muhafaza altına alır. Bu koruyuculuk, bir zırh gibi kalbi kuşatır ve kişiyi hem dünyevî hem uhrevî neticelerden; sevap, ceza ve tüm yaratılmış etkilerden emniyete alır.⁷⁹

Hakîm, bu değerlendirmeyi güçlendirmek için iki Kur'ân âyetine atıf yapar: *"Ey Âdemoğulları! Size avret yerlerinizi örtecek giysi ve süslenecek elbise verdik. Takva elbisesi var ya, işte o daha hayırlıdır"*⁸⁰ ve *"Allah, göklerin ve yerin nurudur. O'nun nuru tıpkı bir fanus içindeki kandile benzer."*⁸¹ Bu âyetler doğrultusunda Tirmizî'ye göre Allah bir kulunu seçip ona iman ihsan ettiğinde, onun için kalbinde doğacak bir nur yaratır. Bu nur, kulun kalbine yönelerek orada marifetin oluşmasına imkân sağlar. Kalpte yeşeren bu nur, sıratı geçişte rehberlik eden takvâ elbisesinin özü hâline gelir. Zâhirde hissedilen bu nur, aslında bâtında meydana gelen ilâhî feyzin yansımasıdır.⁸²

Hakîm, burada söz konusu ettiği iman ve istiğfarla bağlantılı olan nura ilâveten, diğer eserlerinde tafsilatlı şekilde açıkladığı farklı tür çeşitlerine de temas eder. Ay ve güneşin nuruyla birlikte yıldızların, gündüzün, şimşegün, gözün, ateşin ve mücevherin nurundan söz eder. Ayrıca zâhirî ve bâtınî nurların yanı sıra, bütün bu nurların menşei olan "en yüce nur"dan, yani nurların ve mülkün baş nurundan bahseder. Bu nurların tümü Allah'ın kudretinin bir tezahürüdür. Ancak aralarındaki en değerli olanı marifet nurudur. Zira bu nur, Allah'ın birliğine delalet eder ve mülk ile melekût âlemlerini tanıma istidadı taşır. Marifet nuru, kişinin kalbini aydınlatarak onu hakikate yöneltir ve böylece hakikate ulaşanlarla ulaşamayanlar arasındaki farkı belirleyen esas unsur hâline gelir.⁸³

Örnek: 104. Asıl, 619. Hadis: İbn Abbâs'tan (r.a.) rivâyet edildiğine göre Allah Rasûlü (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *"Allah'ın velî kulları, görüldüklerinde Allah'ın hatırlandığı kimselerdir."*⁸⁴

Hakîm et-Tirmizî, bu hadisi açıklarken bütün nurların menşei olan hakikî ve mutlak bir nurdan söz eder ve buna "Nûru'l-envâr" adını verir. Bu nura, doğrudan Allah Teâlâ'yı işaret eden bir hakikat olarak yaklaşır. Hadiste zikredilen velîlerin, Allah'ı hatırlatan

⁷⁷ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 3/637.

⁷⁸ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 3/36.

⁷⁹ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 3/36.

⁸⁰ el-Arâf, 7/26.

⁸¹ en-Nûr, 24/35.

⁸² Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 3/36.

⁸³ Hakîm et-Tirmizî, *Çaaru'l-umûr*, thk. Ahmed Abdurrahim es-Sâiyih-Ahmed Abduh İvaz (Kahire: Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, 2002), 95-96.

⁸⁴ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 2/395.

kimseler oluşunu da bu nura mazhar olmalarıyla açıklar. Ona göre, bir kişiye bakıldığında kalpte ilâhî bir çağrışım oluşuyorsa, bunun sebebi o kişide Allah'tan gelen bir nurun ve bereketin bulunmasıdır. Bu nur, kişinin yüzünde melekût âlemine ait izlerin zuhur etmesine yol açar. Böyle bir kimse, celâl, heybet ve kurbet vasıflarıyla donatılmıştır ve bu suretle diğer insanlardan ayrılır. Kalp, bu ilâhî nurun yerleştiği merkezdir. Yüz ise, kalpteki ilham ve sırların yansıdığı ayna hükmündedir. Kalpte ilâhî tehdid ve vaad kuvvetlerinin nuru varsa, bu hal yüzde tezahür eder. Böyle bir yüzde, Allah'ın hâkimiyetini, takvâyı, doğruluğu ve marifeti hatırlatacak simalar belirir.⁸⁵ Hakîm'e göre Allah'ın azameti ve yüceliği, kalpte saklı olan nur vasıtasıyla velîlerin yüzünde görünür hâle gelir. Bu da "Nûru'l-envâr" ismiyle anılan, nurların kaynağı olan yüksek nurun zuhurudur.⁸⁶

Hakîm et-Tirmizî, nurun hakikî kaynağının Allah olduğunu vurgulayarak, velîlerin yüzünde parlayan ve onları gördüklerinde insanlara Allah'ı hatırlatan ilâhî tecelliği "Nûru'l-envâr" olarak adlandırmıştır. Bu nur, velînin kalbine yerleşir, yüz ise kalpteki sır ve ilhamların yansıdığı bir ayna işlevi görür. Böylece yüz, Allah'ın hâkimiyetini, takvâyı ve marifeti çağrıştıran işaretlere sahne olur. Hakîm'in bu kullanımı, meşhur İshrâk metafiziğindeki ontolojik "Nurların Nuru" anlayışından farklıdır.⁸⁷ Zira o, erken dönem sûfisi olarak nur kavramını daha ziyade sözlük anlamına yakın, ahlâkî ve zühdî bir çerçevede yorumlamaktadır.

Hakîm, 190. asıl çerçevesinde şerhettiği başka bir rivâyette ise, *"Kulun en faziletli imanı, her yerde Allah'ın kendisiyle beraber olduğunu bilmesidir"*⁸⁸ ifadesine yer verir. Buradaki bilgi hâli, ilm-i yakîn kavramı ile izah edilir. Ona göre ilm-i yakîn, muvahhitlere has bir ayrıcalıktır. Bu bilgiye sahip olanın üzerinden perdeler kalkar ve o kişi, Allah'ın nuruyla bakar hâle gelir. Bu hâl de Nûru'l-envâr'ın kalpte doğuşuyla mümkün olur.⁸⁹

Hakîm, tasavvufî manalar yüklemek suretiyle imanı ve akıllı olmayı rivâyetler yoluyla nur kavramıyla açıklamıştır:

Örnek: 126. Asıl, 714. Hadis: Huzeyf'e den (r.a.) nakledilen bir rivâyette o şöyle demiştir: *Biz Allah Rasûlü ile bir cenazede idik. Kabrin yanına vardığımızda Allah Rasûlü kabrin kenarına oturup bakmaya başladı. Sonra şöyle buyurdu: "Her mü'min kabrinde bir sıkıntıya (kabrin kendisini sıkmaya) maruz kalacaktır. Damar ve kasları adeta kopacak hale gelir. Ancak kabirde kâfirin üstü ateşle dolar."*⁹⁰

Hakîm et-Tirmizî, bu rivâyet vesilesiyle kabir hayatında mü'min, muhsin ve kâfirin hâllerine dair tahlillerde bulunmuştur. Mü'mini, sadrında iman nuru taşıyan kimse olarak tanımlar. Ona göre mü'min, yaratıldığı toprak unsurunun tabiatını taşıdığı için çeşitli arzular ve zevklerle donatılmıştır. Toprağın itaatkâr vasfını miras alan insan, yaratılıştan Allah'a kulluk edecek şekilde şekillendirilmiş ve bu yönde bir söz (mîsâk) vermiştir. İbadet yükümlülüğünü yerine getirmediği zaman ölümle birlikte yeryüzü onu içine çeker ve sıkar. Bu sıkışma, ilâhî rahmetin erişmesiyle son bulur. Rahmetin ulaşma

⁸⁵ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 2/397-398.

⁸⁶ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 3/398.

⁸⁷ İlgili konu hakkında bk. Tanju Toka, "Sühreverdi'nin Ontolojisinde Nûru'l-Envâr: Hikmet'ül-İshrâk Özeline", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/5 (2019), 95-101.

⁸⁸ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 3/260.

⁸⁹ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 3/261-262.

⁹⁰ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 2/554.

sûratine göre de kabir azabından kurtuluş gerçekleşir. Hakîm, kabirdeki hâlin sadece mü'minin itaat derecesine değil, onun ihsan kıvamına ulaşmasıyla da farklılaşacağını dile getirerek muhsin kulların durumuna dair özel değerlendirmeler yapar.⁹¹

53. asılda⁹² Cenâb-ı Hakk'ın mü'minleri vafsettiği şu ayetlere yer vermiştir: “Gerçek mü'minler ancak o kimselerdir ki Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir. Kendilerine Allah'ın ayetleri okunduğu zaman bu, onların imanlarını arttırır ve onlar, yalnızca Rablerine güvenirlir. Onlar, namazı dosdoğru kılan, kendilerine rızık olarak verdiğimiz şeylerden Allah yolunda infak eden kimselerdir. İşte gerçek anlamda iman edenler, bunlardır.”⁹³

Hakîm et-Tirmizî'ye göre iman, durağan bir kabul değil; kulun istikametini belirleyen ve fiillerini yönlendiren dinamik bir süreçtir. Bu yönlendiricilik, kalpte yaratılan nur sayesinde gerçekleşir. Kalpte doğan nur sadra yayılır, tevhid kelimesinin dilde ifadesi de bu nurun yansımasıdır. Kur'ân'da imanın artışıyla ilgili ifadeler, sadırdaki nurun yoğunlaşmasına; azalması ise imanın zayıflamasına işaret eder. Böylece iman ile nur arasında karşılıklı bir ilişki vardır. Biri diğerini besler, arttırır ya da zayıflatır.⁹⁴

Hakîm, akıl kavramını da tasavvufî bir zeminde ele almış, onu nur ve basîretle ilişkilendirmiştir. Bu anlayışını, “Çocuğun küçükken yaramaz olması, büyüdüğünde aklının çok olacağına işaretettir”⁹⁵ rivayetiyle desteklemiştir. Ona göre akıl iki boyutludur: İlki, ruhun nurundan kaynaklanan ve dünyevî işlerde idrake imkân sağlayan potansiyel akıldır. İkincisi ise âhîret hakikatlerini kavrama yeteneğine sahip, hidayet ve kurbet nurundan beslenen akıldır ki bu sadece tevhid ehline mahsustur. Bunun etkisi de bireyler arasında farklı derecelerde ortaya çıkar. Cehâleti karanlıkla özdeşleştiren Hakîm, akılı nura bağlı bir idrak vasfı olarak görür. Gönülde nur karanlığa galip geldiğinde kalp aydınlanır, bu da basîretin doğmasına yol açar. Basîretli kişi, görünenle sınırlı kalmayıp hakikate yönelir; akıl böylece sıradan bir anlama yetisinden çıkar, ilâhî kurbiyyetin ve marifetin kapılarını açan bir anahtara dönüşür.⁹⁶

Sonuç / Conclusion

Hasılı çalışmada, Hakîm et-Tirmizî'nin *Nevâdiru'l-usûl* adlı eserinde ortaya koyduğu hadis şerhleri, onun işârî yorum yöntemiyle birlikte ilim, marifet ve nur kavramları ekseninde incelenmiştir. Hadisleri zâhirî mananın ötesine geçerek bâtınî tevîl imkanlarıyla değerlendirmesi, erken dönem sûfilerinin sünnet tasavvurunun özgün bir tezahürü olarak dikkat çeker. Et-Tirmizî, rivayet geleneğini tasavvufî düşünceyle mecz ederek klasik hadis yorumuna yeni bir yön kazandırmıştır. *Nevâdiru'l-usûl*, hadis ve sünneti ahlâk, hikmet, tasavvuf ve nefis terbiyesiyle iç içe değerlendiren, zâhir ile bâtını birlikte kuşatan bir eser hüviyeti taşır.

İlim, marifet ve nur gibi temel kavramlar, Hakîm'in hadis yorumlarındaki anlam örgüsünün merkezinde yer alır. İlim anlayışında, öğrenme yoluyla kazanılan şer'î bilgi ile kalpte yer eden, doğrudan Allah vergisi olan kalp ilmi arasında açık bir fark gözetilir. Kalp bilgisi, insana gerçek fayda sağlayan ve “ilm-i nâfi” olarak anılan bilginin

⁹¹ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 2/555-556.

⁹² Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 1/687.

⁹³ el-Enfâl, 8/2-4.

⁹⁴ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 1/691-692.

⁹⁵ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 3/346; el-Münâvî, *Feydu'l-Kadîr*, 5/565 (No. 5413).

⁹⁶ Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, 3/347.

mahiyetini oluşturur. *İlm-i sâfi*, cehaletten arındırılmış, yalnızca Allah korkusuyla yoğrulmuş hakikat bilgisini tanımlar. Yakîn ilmi, inâbe ilmi gibi kavramlarla birlikte, imanın zevkine erişmenin ve nefsin arındırılmasının, kalple ilişkili bir ilim boyutu taşıdığı ifade edilir. Zâhir amellerin, bâtındaki manaları işaret ettiğini belirterek, dış görünüşün içsel bir hakikate işaret ettiğini belirtir. Zâhirî ve bâtinî ilimler arasında bir nizam gözeterek, kalp merkezli bilginin daha yüksek bir bilgi düzeyini temsil ettiğini dile getirir.

Marifet, kalbin Allah'ı ve O'nun nimetlerini tanınması olarak tarif edilir. Huşû, hüsn-i zan ve benzeri manevî hallerle doğrudan ilişkilidir. Kalpteki öz (lubb) seviyesinde yer aldığı belirtilen marifet, ilâhî lûtfâ dayalı bir tanıma bilinci olarak sunulur. Kalbin, marifeti içinde taşıyan bir hazine gibi değerlendirilmesi; "marifet akdi", "marifet nuru" gibi tabirlerle zenginleştirilen anlatım, bu kavramın et-Tirmizî'deki derinliğine işaret eder. Marifet ehli olarak tanımlananlar, dünyayı bir zindan gibi gören ve Allah'a mülâki olmayı arzulayan mukarrebûn zümresidir.

Nur kavramı, iman, tevhid ve kurbet ile ilintili bir mânevî tecelli olarak değerlendirilir. Salih amellerin nura, günahların ise zulmete tekabül ettiği ifade edilir. Ruhun nuru, aklın nuru, hidayet nuru ve kurbet nuru gibi türlere işaret edilerek, her birinin farklı manevî fonksiyonlara sahip olduğu belirtilir. Özellikle kurbet nuru, Allah'ın yakın dostlarına bahşedilen en yüce nur olarak tanımlanır ve kalpte barınır. Bu nur, kişinin basiretini etkiler. Bütün nurların menşei olarak zikredilen *Nûru'l-envâr*, Allah Teâlâ'ya işaret eder. İman nurunun sadırda parlaması ve imanın artışının, sadırın nurla dolmasıyla doğrudan ilişkili olduğu vurgulanır. Aklın hidayeti ve basireti de, ilâhî nurun bir tezahürü olarak görülür ve âhiretle ilgili idrak gücünün kaynağı olarak değerlendirilir.

Makale, *Nevâdiru'l-usûl*'de yer alan hadis şerhlerinde, tasavvufî anlam inşasının ilim, marifet ve nur gibi anahtar kavramlar üzerinden nasıl inşa edildiğini örneklerle gözler önüne serer. Et-Tirmizî'nin bir muhaddis olarak rivayet ilmindeki derinliğini, tasavvufî hikmet anlayışıyla irtibatlandırması, hadis yorum tarihinde müstakil bir çizgi meydana getirir. Sûfî muhaddislerin hadislere yüklediği mânevî anlamın izleri, onun metinlerinde berrak bir biçimde takip edilebilir. Bu çalışma, et-Tirmizî'nin ilmî mirasının klasik İslâm ilimleri içindeki özgün konumunu tespit etmeye katkı sağlamaktadır.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	turkiyeilahiyyat@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	turkiyeilahiyyat@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça | References

Aclunî, İsmail b Muhammed. *Keşfü'l-hafâ ve müzîlû'l-ilbâs amme'stehere mine'l-ehâdîs alâ elsineti'n-nâs*. çev. Mustafa Genç. 4 Cilt. İstanbul: Beka Yayınları, 2019.

Afîfî, Ebu'l-Alâ. *Tasavvuf İslam'da Manevî Hayat*. çev. Ekrem Demirli-Abdullah Kartal. İstanbul: İz Yayıncılık, 6. Basım, 2015.

Barthold, Vasilij Vladimiroviç. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. ed. Hakkı Dursun Yıldız. İstanbul: Kronik Kitap, 2019.

Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. İstanbul: Otto Yayınları, 7. Basım, 2020.

Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf-. *Ta'rifât: Tasavvuf İstılahları*. çev. Abdülaziz Mecdi Tolun-Abdurrahman Acer. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014.

Çift, Salih. *Hakîm et-Tirmizî ve Tasavvuf Anlayışı*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2008.

Erbaş, Muammer. *Kur'an-ı Kerim'in Zahirî Anlamına Yaklaşımlar*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2008.

Filiz, Şahin. *İslam Felsefesinde Mistik Bilginin Yeri*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *İhyâu ulûmi'd-dîn*. 6 Cilt. Dimeşk: Darü'l-Feyha, 2010.

Gazzâlî, İmam el-. *Mişkâtü'l-Envâr: Nur Metafiziği*. çev. Asım Cüneyd Köksal. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2. Basım, 2017.

Gördük, Yunus Emre. *Tarihsel ve Metodolojik Açıdan İşari Tefsir*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2013.

Güngör, Erol. *İslam Tasavvufunun Meseleleri*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1982.

Gürer, Betül. "İşârî Yorumlarda Nur Âyeti ve İçerdiği Semboller". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/11 (2017), 121-151.

Hakîm et-Tirmizî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Hasen. *Nevâdiru'l-usûl fî marifeti ahhârî'rasûl*. thk. Nureddin Boyacılar. 5 Cilt. Cide: Darü'l-Minhac, 2015.

Hakîm et-Tirmizî. *Beyânu'l-fark beyne's-sadr ve'l-kalb ve'l-fuâd ve'l-lub*. Ürdün: Müessesetü'l-Âli'l-Melikiyye, 2012.

Hakîm et-Tirmizî. *Büdüvvü şe'ni Ebi Abdillâh, The Concept Of Sainthood In Early Islamic Mysticism (Bad' sha'n Al-Hakîm al-Tirmidh)*. çev. Bernd Radtke-Jhon O'kane. Richmond: Curzon Press, 1996.

Hakîm et-Tirmizî. *Büdüvvü's şe'n (Hatmü'l-Evliya İçinde)*. thk. Osman Yahya. Beyrût: Ma'hedü Adabî's-Şarkıyye, 1965.

Hakîm et-Tirmizî. *el-Mesâ'ilü'l meknûne*. thk. Muhammed İbrahim el-Cüyûşî. Mısır: Dârü't-Türâsî'l-Arabî, 1980.

Hakîm et-Tirmizî. *Ğavru'l-umûr*. thk. Ahmed Abdurrahim es-Sâyih-Ahmed Abduh İvaz. Kahire: Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, 2002.

İbn Ebü'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî. *Zemmu'l-melâhî*. thk. Amr Abdulmunim Selim. Cidde: Mektebetü İbn Teymiye, 1416.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Lisanü'l-Mîzân*. 7 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-A'lami, 1986.

İbn Manzûr, Cemaluddin Muhammed b. Mukrim b. Manzûr el-Afrîkî. *Lisânu'l-'Arab*. 17 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1414.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. *Sıfatü's-Safve*. 2 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Ma'rife, 2000.

Kara, Mustafa. "Ebü'l-Hüseyin en-Nûrî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/328-330. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Kara, Mustafa. *Gönül Mektupları*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2014.

Karapınar, Fikret. "Hakîm et-Tirmizî ve Ona Ait Bir Mecmû'a". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 5/2 (2005), 229-243.

Karapınar, Fikret. "Rivayetlerde İşârî Yorum". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 5/2 (2007), 89-104.

Kâşânî, Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ebî'l-Ganâim Muhammed el-. *Tasavvuf Sözlüğü*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: İz Yayıncılık, 4. Basım, 2015.

Kaya, Süleyman. *Tahsîlu Nezâirü'l-Kur'an'ı Bağlamında Hakîm Tirmizî'de Vücûh ve Nezâir*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016.

Kelâbâzî, Ebû Bekr Tâcülislâm Muhammed b. Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kûb el-Buhârî. *Doğuş Devrinde Tasavvuf: et-Ta'arruf*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları, 5. Basım, 2016.

Kolektif. *İslam Geleneğinde ve Modern Dönemde Hadis ve Sünnet*. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2020.

Kuşeyrî, Abdulkarim. *Kuşeyrî Risalesi*. çev. Dilaver Selvi. İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2016.

Kutluer, İlhan. "İlim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/109-114. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcîl'ârîfîn b. Nûriddîn Alî. *Feyzu'l-Kadîr şerhu'l-Camî'sağîr*. 8 Cilt. Kahire: Daru'l-Hadîs, 2010.

Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *Müfredat: Kur'an Kavramları Sözlüğü*. çev. Mustafa Yıldız. İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.

Selvi, Dilaver. "'Her Ayetin Bir Zahirî Bir Batın Vardır?' Hadisindeki Zahir ve Batın Kavramları Üzerine Değerlendirmeler". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 11/2 (2011), 7-41.

Selvi, Dilaver. *Tefsirlerin Tasavvufa Bakışı Kur'an ve Tasavvuf*. İstanbul: Hoşgör, 2012.

Sülemî, Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin. *Tabakâtü's-sûfiyye*. thk. Mustafa Abdulkadir Ata. Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998.

Şeker, Necmeddin. *İlk dönem sufilinde hadis yorumu*. Erciyes Üniversitesi, Doktora Tezi, 1998.

Teftâzânî, Sadüddîn Mesûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî. *Şerhu Akâidi'n-Nesefiyye*. Dîmeşk: Mektebetü Dâri'd-Dekâk, 2010.

Tek, Abdurrezzak. *Tasavvufun Ana Konuları*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2021.

Toka, Tanju. "Sühreverdî'nin Ontolojisinde Nûru'l-Envâr: Hikmet'ül-İsrâk Özelinde". *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/5 (2019), 95-101.

Turan, Mehmet. *Hadis Şerh Geleneğinde Hakîm et-Tirmizî (Nevâdiru'l-usûl'de Hadis Anlayışı ve Şerh Metodu)*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2025.

Tûsî, Ebû Nasr Abdullah b. Alî b. Muhammed es-Serrâc. *el-Lüma': İslam Tasavvufu*. çev. Hasan Kâmil Yılmaz. İstanbul: Erkam Yayınları, 2012.

Tüsteri, Sehl b Abdullah. *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Azîm*. çev. Abdurrezzak Tek. İstanbul: Erkam Yayınları, 2022.

Uludağ, Süleyman. "Ârif". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/361-362. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Uludağ, Süleyman. "Başlangıçtan Günümüze Tasavufta Usûl Meselesi". *İslâmî İlimlerde Metodoloji: Usûl Mes'lesi (Sempozyum)*, 1041-1076.

Uludağ, Süleyman. "Bâtın İlmi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/188-189. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Uludağ, Süleyman. "İşârî Tefsir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/424-428. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Uludağ, Süleyman. "Mârifet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/54-56. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Uludağ, Süleyman. "Nûr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/244-245. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Uludağ, Süleyman. *Temel Tasavvufî Kavramlar*. İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2021.

Uysal, Muhittin. *Tasavvuf Kültüründe Hadis*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2. Basım, 2022.

Yılmaz, Hasan Kâmil. "Mevlid-i Nebî'de Muhammedî Nur". *Altınoluk Dergisi* 242 (Nisan 2006).

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Tezkiretu'l-huffâz*. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.